

کشورهای ساحلی خزر، شامل ایران، روسیه، قزاقستان، آذربایجان و ترکمنستان، با بیش از ۲۴۵ میلیون نفر جمعیت و برخورداری از ذخایر عظیم نفت و گاز و موقعیت ژئوپلیتیکی ممتاز، کانون توجه بین‌المللی و محل رقابت قدرتهای منطقه‌ای و جهانی شده‌اند و این موقعیت ویژه، قابلیت‌های مناسبی را در سطح بین‌المللی، در زمینه‌های اقتصادی و ژئواکونومیک پدید آورده است. وجود راه‌های آبی مناسب نیز ارتباط آسیای میانه و قفقاز، افغانستان، پاکستان و ایران را با کشورهای حوزه دریای سیاه و مدیترانه و در نهایت اروپا آسانتر ساخته و مجموعه این عوامل جغرافیایی و اقتصادی، زمینه‌های مناسبی برای سرمایه‌گذاری فراهم کرده است؛ اما به رغم این قابلیت‌ها، واگرایی سیاسی و اقتصادی کشورهای منطقه، نامشخص بودن رژیم حقوقی دریای خزر و اختلاف در آن و کشمکش بر سر میدانهای نفتی سبب ایجاد بحرانهای شدید زیست‌محیطی و شکل‌گیری زمینه‌های بروز بحرانهای سیاسی و نظامی شده است که این تهدیدات اساسی آینده منطقه را به خطر می‌اندازد و محیط زیست شکننده دریای خزر را با چالش اساسی روبرو می‌کند. ادامه یافتن این روند سبب بی‌ثباتی سیاسی و اقتصادی منطقه می‌شود و فرصتهای سرمایه‌گذاری متقابل و بین‌المللی را از بین خواهد برد. رویارویی کشورهای منطقه با چالشهایی در مسائل داخلی و منطقه‌ای، بر شدت مسئله می‌افزاید و عدم هوشیاری آنان به منافع بلندمدت منطقه آسیب جدی وارد می‌سازد. این مقاله با بیان برخی ویژگیهای کشورهای منطقه، به بررسی مهمترین فرصتها و تهدیدهای سرمایه‌گذاری متقابل در حوزه دریای خزر می‌پردازد.

فرصتها و محدودیتهای سرمایه‌گذاری متقابل در کشورهای حوزه دریای خزر

دکتر مجید یاسوری

دانشگاه فردوسی مشهد

ژوئیه‌شکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

سرواغاز

منطقه فعلی خزر بر روی نقشه سیاسی جهان از آغاز سال ۱۹۹۰ با فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی سابق شکل گرفت. موقعیت جغرافیایی و برخورداری از منابع عظیم نفت و گاز، از جمله ویژگیهایی است که اهمیت استراتژیک این منطقه را پدید آورده و مجموعه عوامل محیطی و جغرافیایی و نیز عوامل اقتصادی و سیاسی، این منطقه را به یکی از مناطق مورد توجه قدرتهای جهانی و کانون توجه بین‌المللی و محل رقابت قدرتهای منطقه‌ای و جهانی تبدیل کرده است. از سوی دیگر، وجود منابع سرشار انرژی در منطقه سبب شکل‌گیری رقابتها و بازیهای سیاسی گسردیده و آینده‌سیاسی، اقتصادی و

دریاچه خزر که بزرگترین دریاچه جهان شناخته شده و محل تلاقی آسیای مرکزی، قفقاز و ایران است، حدود ۴۳۵ هزار کیلومتر مربع وسعت دارد و عمق متوسط آن حدود ۱۸۰ متر (۱۰ متر در قسمتهای شمالی تا بیش از ۱۰۰۰ متر در قسمتهای جنوبی) است. کشورهای حاشیه دریاچه خزر عبارتند از: ایران، روسیه، جمهوری آذربایجان، قزاقستان و ترکمنستان که جمعیت آنها در سال ۲۰۰۰ میلادی بیش از ۲۴۵ میلیون نفر برآورده شده است. تا پیش از سال ۱۹۹۰ فقط ایران و شوروی سابق کشورهای حاشیه دریاچه خزر بودند و

زیست‌محیطی منطقه را در حاله‌ای از ابهام فرو برده است؛ از این رو، شناخت قابلیت‌ها و چالش‌های منطقه می‌تواند کشورهای منطقه را در اتخاذ تدابیر مناسب برای بهره‌برداری بهینه از منابع و همکاری‌های متقابل یاری دهد؛ حال آنکه هرگونه رویکرد نظامی و گسترش رقابت‌های سیاسی و نظامی، این منطقه را در آینده با بحرانهای شدید روبرو می‌سازد و بر شکنندگی زیست‌محیطی آن می‌افزاید.

ویژگی‌های کلی کشورهای منطقه

بر اساس اطلاعات ارائه شده از سوی سازمان ملل متحد، جمعیت کشورهای حاشیه دریای خزر در سال ۲۰۰۰ بیش از ۲۴۵ میلیون نفر برآورد شده است. جدول شماره یک برخی از ویژگی‌های جمعیتی، اقتصادی و توسعه انسانی کشورهای ساحلی دریای خزر را نشان می‌دهد.

اطلاعات جدول شماره یک نشان می‌دهد که روسیه با ۱۴۵ میلیون نفر پرجمعیت‌ترین کشور منطقه است و بعد از آن ایران با ۷۰ میلیون نفر، دومین کشور پرجمعیت به‌شمار می‌آید. ترکمنستان نیز با حدود ۵ میلیون نفر، کم‌جمعیت‌ترین کشور منطقه شناخته شده است. میانگین نرخ رشد جمعیت ایران در ۲۵ سال گذشته ۳ درصد برآورد شده که بالاترین نرخ رشد جمعیتی منطقه دانسته می‌شود. نرخ

رشد جمعیت روسیه را نیز ۳ درصد دانسته‌اند که کمترین نرخ رشد است. برپایه شاخص‌های ارائه شده در گزارش توسعه انسانی سازمان ملل متحد، «امید به زندگی» در کشور ترکمنستان ۸۱ سال، در کشور روسیه ۷۸ سال، در قزاقستان ۷۷ سال و در ایران ۷۳ سال است.

همچنین شاخص توسعه انسانی در این کشورها چنین است: ۰/۷۸۱ در روسیه، ۰/۷۵۰ در قزاقستان، ۰/۷۴۱ در ترکمنستان و ۰/۷۲۱ در ایران. درصد جمعیت زیر ۱۵ سال نیز که نشان دهنده ساختار سنی جوان است، در کشور ترکمنستان ۳۷/۶ درصد، در ایران ۳۷/۴ درصد، در آذربایجان ۲۹ درصد، در قزاقستان ۲۷ درصد و در روسیه ۱۸ درصد برآورد شده است.

دیگر اینکه، نرخ باروری را در ترکمنستان ۳/۶ (بالاترین) و در روسیه با ۱/۲ (پایین‌ترین) برآورد کرده‌اند. در ایران هم نرخ باروری حدود ۲/۲ است.

فرصت‌ها و قابلیت‌های سرمایه‌گذاری

قابلیت بسیار زیاد در زمینه وجود ذخایر عظیم نفت و گاز؛
مجموع ذخایر مکشوفه و ثابت شده نفت و گاز در مناطق چهارگانه دریای خزر حدود ۱۱۳ میلیارد بشکه نفت خام است. مقدار ذخایر نفت

● اهمیت ژئوپلیتیک خزر،
بافروپاشی اتحاد شوروی،
پایان یافتن جنگ سرد و
پیدایش قدرتهای منطقه‌ای،
بویژه بر اثر دخالت‌های
همه‌جانبه‌ای ایالات متحده
آمریکا در این منطقه
دوچندان شده است.

جدول شماره یک

شرح	جمعیت در سال ۲۰۰۰	درصد واردات با تکنولوژی بالا	امید به زندگی	نرخ رشد درآمد سرانه	نرخ باسوادی بزرگسالان	Gdp به دلار	شاخص توسعه انسانی
روسیه	۱۴۵/۵	۱۳	۷۸	۲/۹	۹۹/۴	۸۳۷۷	۰/۷۸۱
قزاقستان	۱۶/۲	۹۲	۷۷	۰/۱	۹۸	۵۸۷۱	۰/۷۵۰
ترکمنستان	۴/۷	۸۱	۸۱	۲/۱	۹۸	۳۹۵۶	۰/۷۴۱
آذربایجان	۸	۷۳	۷۱	۰/۵	۹۷	۲۹۳۶	۰/۷۴۷
ایران	۷۰/۳	۸۸	۷۳	۸/۱	۷۶/۳	۵۸۸۴	۰/۷۲۱

برگرفته از: Human Development Report 2001

حدود ۸۱۲ تریلیون فوت مکعب در سال ۲۰۰۱ برآورد شده است.

موقعیت ژئوپلیتیک

و ژئواکونومیک منطقه

تا پیش از فروپاشی شوروی، فقط ایران و شوروی کشورهای منطقه خزر بودند، اما با پیدایش جمهوریهای تازه استقلال یافته قزاقستان، ترکمنستان و آذربایجان شمار کشورهای ساحلی این دریا به پنج کشور افزایش یافت.

شکل گیری این کانون جدید بین المللی پراهمیت که جمعیت بسیار، منابع نفت و گاز سرشار و امکانات حمل و نقل گوناگون و گسترده دارد، بر اهمیت ژئوپلیتیکی آن افزوده است. این منطقه از شرق به مرزهای چین از غرب به دریای سیاه و از جنوب به خلیج فارس و دریای عمان پیوسته است. در واقع اهمیت ژئوپلیتیک خزر، با فروپاشی اتحاد شوروی، پایان یافتن جنگ سرد و پیدایش قدرتهای منطقه‌ای، بویژه بر اثر دخالت‌های همه‌جانبه ایالات متحده آمریکا در این منطقه دوچندان شده است. این کشور به سبب حضور شرکتهای نفتی، با یاری متحدانش و با حمایت آشکار از ایجاد خط لوله باکو - جیحان، خطی که مسیرهای ایران و روسیه را به اصطلاح دور زده است، امکان یافته است که سیاستهای تعیین کننده خود را در منطقه به کار گیرد.

اهمیت راههای آبی دریای خزر

دریای خزر بستر کاربرد امکانات بسیار برای حمل و نقل دریایی است؛ چنانکه شبکه راههای دریایی آن بندرهای مهم باکو (آذربایجان)، ماهاج قلعه (داغستان)، آستاراخان، اولیا (روسیه)، اکتائو و گوریف (قزاقستان)، ترکمنباشی و آکتاش (ترکمنستان) و انزلی و نوشهر (ایران) را دربر گرفته است. پس از فروپاشی شوروی سابق، شبکه حمل و نقل داخلی بین بندرها، بویژه بین بندرهای ایران و جمهوریهای مشترک المنافع نیز گسترش یافته است. ناوگان تجاری دریای خزر در اواخر سده نوزدهم در شهر باکو، برای

روسیه نیز حدود ۵۰ میلیارد بشکه برآورد شده است و این کشور هر روز حدود ۶/۵ میلیون بشکه نفت تولید می‌کند. روسیه همچنین بیشترین ذخایر گاز جهان را دارد.

کشور قزاقستان دومین تولیدکننده بزرگ نفت در این منطقه به‌شمار می‌آید و براساس آخرین اطلاعات منتشر شده، ذخایر نفت خام این کشور بیش از ۹۵ میلیارد بشکه است. در شمال شرقی این کشور ۲۲ حوزه نفتی وجود دارد که بیشترین منابع نفت خام قزاقستان در آنهاست. میدان نفتی تنگیز را یکی از عظیم‌ترین میدانهای نفتی جهان دانسته‌اند. مقدار تولید نفت خام این کشور در سال ۱۹۹۵ حدود ۴۰۰ هزار بشکه در روز بوده که در سال ۲۰۰۲ به بیش از یک میلیون بشکه افزایش یافته است.

ذخایر نفت خام ثابت شده جمهوری آذربایجان هم حدود ۳۰ میلیارد بشکه برآورد شده است و براساس برنامه‌های پیش‌بینی شده، در سال ۲۰۰۵ تولید نفت جمهوری آذربایجان به یک میلیون بشکه در روز خواهد رسید. آذربایجان همچنین نخستین کشور ساحلی دریای خزر است که نخستین قرارداد را برای بهره‌برداری و صدور نفت خام خود با سرمایه‌گذاری و مدیریت یک کنسرسیوم بین‌المللی امضاء کرده است.

براساس برآوردها ترکمنستان هم حدود ۳۳ میلیارد بشکه نفت خام دارد و تولید نفت خام این کشور که در سال ۱۹۷۵ حدود ۳۰۰ هزار بشکه در روز بود به کمتر از ۲۰۰ هزار بشکه در روز در سالهای اخیر کاهش یافته است؛ اما اکنون بیشترین فعالیت این کشور در زمینه استخراج و تولید گاز طبیعی است. ذخایر گاز طبیعی ترکمنستان نیز حدود ۱۰۰ تریلیون فوت مکعب برآورد شده است. [غلامرضا شفاعی، ۱۳۸۰، ص ۴۹]

مقدار ذخایر مکشوفه و قابل استخراج نفت ایران را حدود ۹۰ میلیارد بشکه و مقدار تولید روزانه نفت خام کشور را حدود ۴ میلیون بشکه برآورد کرده‌اند که حدود ۲/۷ میلیون بشکه آن صادر می‌شود. همچنین ذخایر گاز طبیعی ایران

● از ویژگیهای بارز دریای خزر تنوع بسیار جانداران و گونه‌های حیوانی و گیاهی آن است. در این دریا در حدود ۸۵۰ نوع جاندار آبی و بیش از ۵۰۰ نوع گیاه دریایی وجود دارد و ماهیان این دریا از ۲۱ خانواده و ۶۴ جنس هستند.

می‌کنند. با توجه به ویژگیهای زیست‌محیطی خزر، مانند عمق زیاد، درجه حرارت بالا، فراوانی مواد غذایی و نیز شرایط خاص فیزیکی و شیمیایی آن، حوضه جنوبی این دریا زیستگاه مناسب تاس ماهیان است.

در سواحل جنوبی دریای خزر، نقش اکولوژیک بلندیهای البرز در نگهداری رطوبت خزر و ایجاد اقلیم حیاتی، سبب پیدایش غنی‌ترین و متنوع‌ترین جوامع گیاهی شده است؛ تا آن اندازه که در این اجتماعات جنگلی، بیش از ۴۰۰ گونه گیاهی وجود دارد. مورد دیگر از تنوع زیست‌محیطی وجود تالابهای ساحلی و دهانه رودخانه‌ها، اراضی جنگلی و کشاورزی سواحل جنوبی خزر است که زیستگاه ۳۱۲ گونه از پرندگان آبی، تالابی، شکاری و خشک‌زی است. شمار خزندگان منطقه ساحلی ایران نیز به ۴۲ گونه و زیرگونه می‌رسد.

وجود حدود ۳۰۶ گونه از نرم‌تنان کفزی بزرگ و ۵۶۶ گونه از نرم‌تنان کفزی کوچک، ۴۵۰ گونه از پلانکتون‌های گیاهی و... بر تنوع زیستی منطقه افزوده است.

افزون بر این، باید به وجود خلیج گرگان، تالاب انزلی، زیستگاهها، مناطق حفاظت شده و پناهگاه‌های حیات وحش اشاره کرد که محل زیست گروههای بسیاری از پرندگان، جانوران، گیاهان است (قاسم اف، عبدال، ۱۹۹۴، ص ۱۷۰).

این قابلیت‌ها می‌تواند زمینه بسیار مناسبی برای اکوتوریسم و جاذبه‌های گردشگری میان کشورهای همجوار و دیگر کشورها باشد.

- تنوع محیطی و اقتصادی و مزیت‌های نسبی برای ایجاد بازار مشترک منطقه‌ای:

کشورهای حوضه دریای خزر از تنوع محیطی، اقتصادی و فرهنگی ارزشمندی برخوردارند؛ اما این ویژگی، اگر برنامه‌ریزی و هماهنگی لازم در کار نباشد، می‌تواند چالش‌هایی را سبب شود؛ حال آنکه وجود

حمل و نقل کالاهای صنعتی و فرآورده‌های کشاورزی و جابجایی مسافران تشکیل شد. در سال ۱۹۰۱ این ناوگان ۷۸ فروند کشتی با ۳۰۰ هزار تن گنجایش، داشت. دریای خزر گرچه بسته است و به دریاهای دیگر راه ندارد، اما شبکه راههای آبی آن، با رودها و کانالهای آبی روسیه، به دریای آزوف، دریای سیاه، دریای سفید و دریای بالتیک پیوسته است.

به سبب کوتاه بودن این راهها، می‌توان کالاها و مسافران را در کمترین زمان به مقصد رساند و این امکان ویژگی مهم راههای آبی دریای خزر است. از سوی دیگر، چون این دریا می‌تواند به دریاهای بالتیک، سیاه و مدیترانه و بندرهای جنوبی خلیج فارس و دریای عمان ارتباط یابد، می‌تواند به‌عنوان یک راه دریایی در عرصه بین‌المللی هم نقش اساسی داشته باشد. از این‌رو، بهره‌گیری از این راهها و امکانات بندری و پایانه‌های آن می‌تواند سبب گسترش همکاریهای اقتصادی در منطقه شود (دانش‌پژوه، ۱۳۷۲، ص ۲۵۳).

تنوع زیست محیطی خزر

یکی دیگر از ویژگیهای بارز دریای خزر تنوع بسیار جانداران و گونه‌های حیوانی و گیاهی آن است. در این دریا در حدود ۸۵۰ نوع جاندار آبی و بیش از ۵۰۰ نوع گیاه دریایی وجود دارد و ماهیان این دریا از ۲۱ خانواده و ۶۴ جنس هستند (داوود هرمیداس باوند، ۱۳۸۰، ص ۲۱).

از دیرباز، صید ماهی یکی از منابع عمده تأمین معیشت جوامع ساحلی این دریا بوده و شیلات در این کار اهمیت ویژه داشته است. نکته مهمتر این است که دریای خزر بزرگترین زیستگاه ماهیان خاویاری است و با توجه به ارزش غذایی بسیار بالای خاویار، این فرآورده ارزش اقتصادی بسیار دارد. این ماده پر ارزش از تاس ماهیان بدست می‌آید. تاس ماهیان گونه‌ای از ماهیان رود کوچ هستند که برای تولید مثل به رودخانه‌های مناسب حوضه دریای خزر، از جمله رودهای ولگا، اورال، سولاک، ارس، سفیدرود، گرگان رود، بابل رود، اترک و... کوچ

● یکی از بزرگ‌ترین قدرتهای جهانی که امروزه در منطقه آسیای میانه و قفقاز، بویژه در کشورهای حاشیه خزر دخالت دارد، آمریکاست؛ زیرا، این کشور منطقه آسیای مرکزی و قفقاز را عرصه منافع استراتژیک و راهبردی خود می‌داند.

جمله معادن سنگ آهن، منگنز، مس و...، برخوردار از موقعیت ممتاز ژئوپلیتیکی، نیروی کار ارزان، موقعیت ممتاز ارتباطی از دریای خزر تا خلیج فارس، پتانسیل بالای گردشگری، و...

افزون بر اینها، دسترسی کشورهای منطقه به مهمترین ذخایر انرژی جهان و بازارهای مصرف چند میلیارد نفری منطقه ای می تواند بسترهای مناسبی برای پیشرفت آنها پدید آورد.

ب: محدودیتها (تهدیدها)

- رقابت قدرتهای منطقه ای و فرامنطقه ای:

یکی از بزرگترین قدرتهای جهانی که امروزه در منطقه آسیای میانه و قفقاز، بویژه در کشورهای حاشیه خزر دخالت دارد، آمریکاست؛ زیرا، این کشور منطقه آسیای مرکزی و قفقاز را عرصه منافع استراتژیک و راهبردی خود می داند. به این سبب، حوزه خزر و ذخایر عظیم انرژی اش در کانون توجه مقامات ارشد سیاسی آمریکا قرار گرفته است. مسئله انتقال انرژی از مرکز اوراسیا یکی از عوامل تعیین کننده سیاست آمریکا نسبت به کشورهای منطقه است. راهبرد آمریکا در این منطقه نه تنها اقتصادی، بلکه استراتژیک و سیاسی است. دولت آمریکا به دنبال فرصتهای اقتصادی، ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیک است. دسترسی مستقیم به سرزمین و فضای جغرافیایی رقبای مخالفان، کنترل منابع انرژی خزر، به کارگیری فضای جغرافیایی در طراحی عملیات نظامی به طور اعم و شکل دهی به فرضیه مکان و سمت تهدید جدید برای رقبای قدرتمند، بویژه روسیه، چین، هند و ایران از راه قفقاز، خزر و آسیای مرکزی از مهمترین هدفهای ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیک آمریکا در منطقه است. از سوی دیگر کشورهای اروپایی با دیدگاه یکسره تجاری در پی بهره گیری از قابلیتهای اقتصادی و انرژی منطقه خزر هستند. اروپا در واقع خواهان توسعه نهادهای دموکراتیک در جمهوریهای جدید، تقویت ثبات در منطقه و بهره گیری از فرصت برای دستیابی به منابع انرژی تازه،

قابلیتهای بالای گردشگری در سواحل جنوبی دریای خزر، صحرای قره قوم در ترکمنستان، امکان دسترسی به مناطق شمالی روسیه از راه رودها و کانالها، بازار مصرف ۲۵۰ میلیون نفری کشورهای حوزه خزر و بازار ۵۰۰ میلیون نفری منطقه ای، زمینه های مناسب برای گسترش فعالیت های بندری، تنوع فعالیت های اقتصادی، سابقه طولانی و تاریخی ارتباطات و مراودات و بسیاری امکانات دیگر زمینه های مناسبی برای تشکیل بازار مشترک منطقه ای پدید آورده است؛ از این رو، بهره گیری از این قابلیت ها در شکوفایی اقتصادی منطقه بسیار با اهمیت است.

بطور خلاصه، قابلیت های توسعه کشورهای حوزه خزر را به این شرح می توان برشمرد:

- روسیه: مهمترین قابلیت های توسعه روسیه عبارت است از: تنوع آب و هوایی، گستردگی زمینهای حاصلخیز و آب فراوان، داشتن جنگلهای گسترده و انبوه، معادن غنی و کانسارهای استراتژیک، ذخایر بزرگ نفت و گاز (۳۱ درصد ذخایر جهان)، برخورداری از قدرت هسته ای بالا و قابلیت های گردشگری بسیار، تولید زیاد اورانیوم، مس، منیزیم، سنگ آهن، الماس، نیکل، قلع و دیگر فلزات مهم و استراتژیک.

- آذربایجان: برخورداری از خطوط ارتباطی ریلی و جاده ای به نسبت خوب، موقعیت مناسب ارتباطی میان غرب و جنوب آسیا، ذخایر قابل توجه نفت و گاز، پتانسیل بالای کشاورزی، برخورداری از ذخایر قابل توجه سرب، روی، آهن، جیوه، نقره، مس، آلومینیم و...

- ترکمنستان: برخورداری از موقعیت ارتباطی مناسب که آن را به آسیای مرکزی و ایران پیوند می دهد و داشتن ذخایر معدنی غنی، از جمله معادن نفت و گاز، سولفات، گوگرد، آهک، روی، مس، جیوه و...

قزاقستان: گستردگی سرزمین و برخورداری از قابلیت بالای کشاورزی و منابع آبی و خاکی فراوان، قدرت هسته ای بالا، منابع بزرگ نفت و گاز و شبکه های زیربنایی کمابیش و...

- ایران: تنوع اقلیمی، گستردگی سرزمین، منابع عظیم نفت و گاز، منابع غنی معدنی، از

● کشورهای اروپایی با

دیدگاه یکسره تجاری در پی بهره گیری از قابلیت های اقتصادی و انرژی منطقه خزر هستند. اروپا در واقع خواهان توسعه نهادهای دموکراتیک در جمهوریهای جدید، تقویت ثبات در منطقه و بهره گیری از فرصت برای دستیابی به منابع انرژی تازه، به منظور کاهش اتکاب انرژی خاور میانه و روسیه است.

به منظور کاهش اتکا به انرژی خاورمیانه و روسیه است (درد میرحیدر، ۱۳۸۰، ص ۶۰).

در کنار کشورهای غربی، کشورهای همسایه و منطقه‌ای، از جمله ایران و ترکیه و حتی پاکستان به دنبال منافع ملی خود هستند و به این سبب وارد میدان رقابت شده‌اند. اسرائیل، عربستان، چین و هند نیز در این منطقه در صدد اعمال سیاست هستند.

عربستان می‌خواهد از يك سو به خواستهای اقتصادی و سیاسی خود برسد و از سوی دیگر هدفهای مذهبی و ایدئولوژیک خود را در منطقه پیاده کند. هند در کشاکش رقابت سخت با پاکستان، می‌کوشد که از این رقیب خطرناک در معادلات و بازیهای منطقه‌ای عقب نماند. چین از نزدیک تحولات منطقه، بویژه اقدامات آمریکا و ترکیه را زیر نظر دارد و برای گسترش روابط با کشورهای آسیای مرکزی می‌کوشد و می‌خواهد با سرمایه‌گذاری در بخش انرژی دریای خزر و طرح لوله انتقال نفت قزاقستان به استان سین کیانگ منابع انرژی خود را متنوع سازد (میرحیدر، ص ۶۱). به طور خلاصه، قدرتهای خارجی مبارزه سیاسی سختی را برای کنترل منابع انرژی منطقه خزر و بهره‌برداری از آن آغاز کرده‌اند، به گونه‌ای که ناظران معتقدند این نبرد می‌تواند یکی از مناطق پر آشوب جهان را پدید آورد. (Stephan kinzer) (1999 p50).

۲- مشکلات امنیتی:

از آنجا که سرمایه‌گذاری به امنیت بلندمدت در منطقه نیاز دارد، وجود مشکلات امنیتی می‌تواند سدی در راه شکل‌گیری زمینه‌های سرمایه‌گذاری متقابل باشد.

در تبیین مهمترین مشکلات امنیتی منطقه به منازعات قومی، نفوذ روسیه بر کشورهای منطقه و بهره‌برداری از این امر برای مداخله در امور داخلی آنها، برخورد منافع قدرتهای منطقه و قدرتهای فرامنطقه‌ای و رقابتهای سیاسی ناشی از آن می‌توان اشاره کرد. افزون بر این، یکی از زمینه‌های بحران‌زا در منطقه دقیق نبودن خطوط مرزی کشورهای منطقه است. گفته می‌شود که

مرزهای برخی کشورها با تقسیمات نژادی و مذهبی انطباق ندارد. نمونه این بحرانه‌ها، بحران قره‌باغ بود که میان آذربایجان و ارمنستان پدید آمد. جنگهای داخلی تاجیکستان، بحران آبخازیا، چچن، داغستان و... در واقع نمونه‌های بارز این گونه بحرانه‌هاست. بی‌ثباتی سیاسی و تعارض دیدگاههای رهبران روسیه در مورد خزر، دخالت سنتی و سلطه‌جویانه در کشورهای منطقه و عدم اعتماد در کشورهای جدید، بحران اقتصادی و نبود سرمایه‌گذاری کافی در منطقه و حضور نیروهای روسی در زمینه‌سازی بحرانهای منطقه‌ای بسیار مؤثر خواهد بود.

دسترسی به سلاحهای هسته‌ای و نگرانیهای موجود در این زمینه و گسترش بنیادگرایی اسلامی و نیروهای طرفدار طالبان در آسیای مرکزی و قفقاز آسیب‌پذیری منطقه را دوچندان ساخته است.

۳- تهدیدهای زیست محیطی:

رقابت برخی از کشورهای ساحلی در توسعه میدانهای نفتی و بهره‌برداری از ذخایر فسیلی، صید خارج از ظرفیت منابع آبی، تخلیه فاضلابهای انسانی و هرز آبهای کشاورزی در خزر، پیامدهای بالا آمدن آب دریای خزر و نامعلوم ماندن وضع جدید رژیم حقوقی دریای خزر پس از فروپاشی شوروی سابق، مهمترین چالشهای زیست محیطی است که وضع بحران‌سازی برای این دریا پدید آورده است. تهدیدهای زیست محیطی دریای خزر به دو گونه است: تهدیدهای بالفعل و تهدیدهای بالقوه.

الف - تهدیدهای بالفعل:

از جمله این تهدیدها، ورود گونه بیگانه‌ای از شانه‌داران به پهنه آبی خزر و مرگومیر فک خزری است. این گونه از راه رودخانه‌ها و کانالهای ولگا و دن به این دریا راه یافته و در مدتی کوتاه، بویژه مناطقی را که آبهای شیرین و شور به هم می‌رسند، پر کرده است. به این سبب، صید ماهی کیلکا در سالهای اخیر، حدود ۶۰ درصد در ایران کاهش یافته است. (افشین دانه‌کار،

● قدرتهای خارجی

مبارزه سیاسی سختی

برای کنترل منابع

انرژی منطقه خزر و

بهره‌برداری از آن آغاز

کرده‌اند، به گونه‌ای که

ناظران معتقدند این نبرد

می‌تواند یکی از مناطق

پر آشوب جهان را پدید

آورد.

مسائلی چون چگونگی اکتشاف، استخراج و انتقال منابع فسیلی، بهره‌برداری از منابع زنده، امور امنیتی و نظامی، چگونگی حضور کشورهای بیگانه و مسائل زیست‌محیطی در پرده‌ای از ابهام خواهد بود. در شرایط امروز، اهرمهای حقوقی و قانونی کافی برای حفظ زیستگاه‌ها و موجودات کم نظیر در منحصربه‌فردترین دریاچه جهان وجود ندارد. از این رو، موقعیت بیوفیزیکی و شیمیایی و نیز استراتژیک دریای خزر، طمع قدرتهای جهانی برای حضور در این منطقه و تهدیدهای زیست‌محیطی ناشی از آن ایجاب می‌کند کشورهای حاشیه این دریا و حامیان بین‌المللی حفظ محیط زیست با رعایت ملاحظات زیست‌محیطی و نگاه مسئولانه به سرنوشت این دریا با هم همکاری کنند.

۳- میدانهای نفتی مورد منازعه:

ادعاهای متقابل جمهوری آذربایجان و ایران و نیز جمهوری آذربایجان و ترکمنستان از جمله مهمترین موارد منازعه بر سر میدانهای نفتی است. ایران معتقد است که تا وقتی وضع حقوقی دریای خزر در میان کشورهای همسایه مشخص نشود، هرگونه اکتشاف و توسعه ساختارهای نفتی در این ناحیه تجاوز به حقوق ایران شناخته می‌شود. از جمله میدانهای نفتی مورد منازعه ایران و آذربایجان، میدان نفتی آلو است؛ از این رو، اقدام آذربایجان در سالهای گذشته که با حمایت قدرتهای خارجی صورت گرفت، می‌توانست زمینه‌ساز يك حادثه ناگوار باشد.

اختلاف میان آذربایجان و ترکمنستان در مورد میدانهای نفتی شرقی، آذری، کیز و... از دیگر موارد است. ترکمنستان همانند ایران خواستار توقف توسعه میدانهای نفتی تا تعیین رژیم حقوقی دریای خزر است.

افزون بر این موارد، وجود مشکلات اقتصادی منطقه، بویژه مشکلات اقتصادی روسیه، وجود قومیت‌های متعدد، توسعه محدود بخش حمل‌ونقل، وجود مشکلات داخلی اجتماعی - فرهنگی، عدم یکپارچگی سرزمینی، اختلافهای منطقه‌ای میان روسیه و چین و ژاپن بر

از سوی دیگر، «فك خزر» که نادرترین پستاندار دریای خزر به‌شمار می‌آید، رو به نابودی است. عواملی چون آلودگی ناشی از سموم کشاورزی، کاهش شدید ماهیان کیلکا و آلودگیهای نفتی از جمله عوامل نابودی این جاندار است.

آلودگیهای ناشی از فاضلاب شهری از دیگر منابع آلودگی دریای خزر بوده که بر اساس استانداردهای سازمان بهداشت جهانی این دریا یکی از آلوده‌ترین دریاهای جهان تلقی شده است. آلودگی ناشی از سموم شیمیایی که آنهم در سواحل جنوبی دارای غلظت بالایی است بعنوان تهدیدی جدی در محیط زیست این دریا محسوب می‌شود. وجود تهدیدات زیست‌محیطی که دامنگیر همه کشورهای حوزه دریای خزر می‌باشد، می‌تواند زمینه همفکری، همکاری و احساس مشترک آنها برای مقابله با بحران زیست‌محیطی آینده منطقه باشد.

۴- تهدیدهای بالقوه:

با آغاز کارهای استخراج و انتقال نفت کشورهای حاشیه دریای خزر هر سال حدود ۲۰۰ هزار تن آلاینده نفتی وارد این دریا خواهد شد. از سوی دیگر نوسان آب دریای خزر که در دهه‌های اخیر شاهد آن بوده‌ایم، سبب بهره‌برداری غیراصولی از آن به هنگام عقب‌نشینی آب و بروز خسارتهای زیاد در زمان پیشروی آب دریا شده است؛ از این رو، بسیاری از تأسیسات در نواحی ساحلی هنگام پیشروی یا بالا آمدن سطح آب، آسیب بسیار دیده و بدون استفاده مانده‌اند.

رزمایش‌های نظامی مشترک کشورهای ساحلی و کشورهای هم‌پیمان نظامی آنها می‌تواند زمینه‌ساز رقابت نظامی و ناامنی بلندمدت در منطقه باشد.

۴- تهدیدهای ناشی از نامشخص بودن

رژیم حقوقی دریای خزر:

بدون وجود يك رژیم حقوقی که همه کشورهای حاشیه دریای خزر آن را بپذیرند،

● رقابت برخی از کشورهای ساحلی در توسعه میدانهای نفتی و بهره‌برداری از ذخایر فسیلی، صید خارج از ظرفیت منابع آبی، تخلیه فاضلابهای انسانی و هرزآبهای کشاورزی در خزر، پیامدهای بالا آمدن آب دریای خزر و نامعلوم ماندن وضع جدید رژیم حقوقی دریای خزر پس از فروپاشی شوروی سابق، مهمترین چالشهای زیست‌محیطی است که وضع بحران‌سازی برای این دریا پدید آورده است.

۴. میرحیدر، ذره و طاهری شمیرانی، صفت‌الله، «ژئوپلیتیک دریای خزر»، مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۳۵، ۱۳۸۰.
۵. دانش‌پژوه، «اهمیت راه‌های آبی در شرایط جدید ژئوپلیتیک»، مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۴، ۱۳۷۲.
۶. سبحانی، سید کریم، «اوراسیا، ژئوپلیتیک جدید دریای خزر»، فصلنامه مطالعات دفاعی، دانشگاه عالی دفاع ملی، شماره ۱۳، ۱۳۸۱.
۷. علیزاده، علی، «نگاه امنیتی به مباحث حوزه دریای خزر»، مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۳۵، ۱۳۸۰.
۸. دورنمای تحولات منطقه‌ای در تدوین سیاست‌های توسعه ایران، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۰.
9. Kinzer, S., "Caspian lands back a pipeline pushed by West, *The New York Times*, 19 November 1996.
10. *Oil and Gas Journal*, Energy Information Administration
11. World Bank, *Human Development Report* 2001.

سر جزایر کوریل، و اوکراین بر سر شبه جزیره کریمه، اختلاف‌های ارضی میان آذربایجان و ارمنستان، فشارهای اقتصادی و سیاسی غرب و واگرایی سیاسی و اقتصادی کشورهای منطقه و اختلاف‌هایی که بر سر منابع زیرزمینی مشترک وجود دارد، و... مهمترین محدودیتهای شکل‌گیری زمینه‌های مشترک سرمایه‌گذاری متقابل میان کشورهای حوزه خزر به‌شمار می‌آید.

منابع

۱. دانه‌کار، افشین، «محیط زیست دریای خزر: بیم‌ها و امیدها در آغاز هزاره سوم»، مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۳۵، ۱۳۸۰.
۲. قاسم‌اف، عبدال، اکولوژی دریای خزر، ترجمه ابوالقاسم شریعتی، مؤسسه تحقیقات شیلات ایران، تهران، ۱۹۹۴.
۳. باوند، داوود، «رژیم حقوقی دریای خزر، نگاهی به ابعاد زیست محیطی و امنیتی»، مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۳۶، ۱۳۸۰.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی